

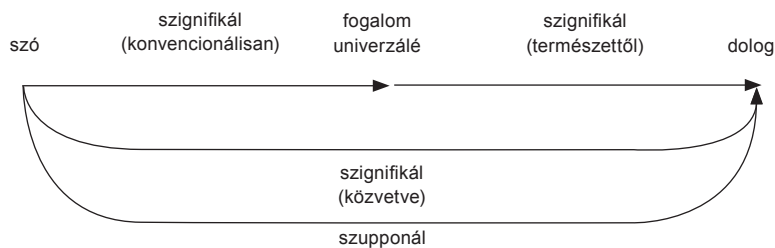
Farkas János László

Szignifikáció

Korábbi dolgozatomban (FARKAS 2004) kritikai elemzés tárgyává tettem a Ruzsa Imre irányításával és Máté András kivitelezésében készült, először 1980-ban megjelent és azóta standard szöveggé vált Frege-fordítás (FREGE 2000) néhány megoldását. Elemzésem közvetlenül a Frege-szövegek nyelvi sajátosságaira irányult, de alapvetően tartalmi indíttatású volt: úgy láttam, hogy a standard fordítás terminológiája nem egészen arra hűz, amerre Frege intenciója irányul. Ellenvetéseimre Ruzsa Imre rövid reflexióval válaszolt (RUZSA 2006). Ha jól olvasom, válaszában elismeri, hogy kritikám a szigorúan vett szöveghűség szempontjából megáll, de fordításuk nem is erre törekedett, hanem didaktikai és ismeretterjesztő célokat tartott szem előtt. Elismerése több, mint amennyit egy kritikus kritikájának „áldozatától” remélhet, és engem sem az üres akadémiai udvariasság vezetett, amikor dolgozatom elején leszögeztem, hogy nagyra becsülöm azt a teljesítményt, amellyel a Frege-szövegek magyar kiadása a hazai filozófiai művelődést előmozdította. Szóval nem a standard fordítás diszkvalifikálása volt a célom, és másfelől bízom benne, hogy elemzésemből az is húzhat némi hasznot, aki ellenvetéseim érvényét a Frege-szöveg bizonyos nyelvi sajátosságaira korlátozza.

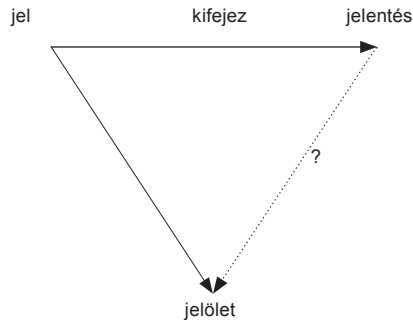
A magam részéről azonban fenntartom, hogy a szóvá tett eltérések nem csupán filológiai szempontból kifogásolhatóak, hanem egy bizonyos fajta tartalmi interpretáció árnyát vetítik a szövegre, egy olyan interpretációét, amellyel kifejtve is gyakran találkozni, és amely megítélésem szerint nem adja vissza hűen Frege elméletét. Az alábbiakban Máté András egy írásán mutatom be, miféle interpretációra gondolok, és miért nem látom összeegyeztethetőnek Frege elméletével (sőt helyenként önmagával sem). A tanulmány (MÁTÉ 2005) a filozófiai jelentéselméletek átfogó történeti tipológiájára tesz javaslatot, így módot ad arra, hogy a Frege-exegézis kérdéseit – és különösen a közvetlen és közvetett szignifikáció problémáját – kellően általános kontextusban vizsgáljuk meg. Szeretném egyértelművé tenni, hogy alábbi bírálatom a hivatkozott tanulmányt illeti, és nem szándékozom egy az egyben átvinni a szerző Frege-fordítására.

1. Máté András sematikus ábrán szemlélteti az arisztotelészi hagyomány nyomán kialakult skolasztikus szemantikai felfogást:

Az ábra az arisztotelészi *Herméneutikában* rögzített hagyományra támaszkodik, mely szerint „a beszéd részei a lélekben lévő lenyomatok jelei”, a lelki lenyomatok pedig „a dolgok hasonmásai” (*De Int.* 16a3–4, 7; MÁTÉ 2005, 26, 1. lj.). A fenti séma szerint mindkét viszony szignifikáció: a szó a fogalmat, a fogalom a dolgot szignifikálja. A szó megállapodás alapján jele a fogalomnak, míg a fogalom hasonlóság alapján jele a dolgoknak, s ez utóbbi viszony a szótól, illetve a szó használatát kötő konvenciótól függetlenül fennáll. (A szuppozíció vonala a skolasztikában rajzolódik ki, ezzel az alábbiakban csak érintőlegesen foglalkozom.)

Frege felfogását Máté András az alábbi háromszögön szemlélteti:

Az ábrához nyomban szöveges értelmezést fűz:

A Frege-háromszög két névvel jelölt oldalán két alapvetően különböző reláció áll. A harmadik oldal, ahová a kérdőjelet tettem, a jelentés és jelöllet viszonya nem játszik az elméletben konstitutív szerepet, sőt nem is definiálható a harmadik tényezőtől, a nyelvi jeltől függetlenül. Ahogy igaz az, hogy a jel a jelentés *által* jelöli a jelölét, ugyanígy igaz az is, hogy a jelentés és jelöllet között nem állhat fenn olyasféle, nyelvtől független viszony, mint a hasonlóság. (MÁTÉ 2005, 228.)

Persze kérdés, mit értsünk hasonlóságon, de bármi legyen az, az idézett állítás nem csak rá vonatkozik. A hasonlóság itt csak példa, a nyelvtől függetlenül fennálló viszonyok egy esete; vagyis az állítás az, hogy a kérdőjeles viszony Frege elmélete szerint nem tekinthető nyelvtől független viszonyoknak.

Ezzel az állítással nehéz vitatkozni, mert olyannyira nem ismerek rá benne Frege elméletére, hogy elképzelni sem tudom, mire gondolhatott Máté András. Már csak azért sem, mert gondolata önmagában is nehezen felfogható. Hiszen ha igaz, hogy a jel a jelentése *által* jelöli a jelölétét, akkor mit értsünk azon, hogy a jelentés (*Sinn*) és a jelöllet (*Bedeutung*) viszonya nem játszik konstitutív szerepet az elméletben? Nekem úgy tűnik, a két állítás nem fér meg együtt.

A nehézség azonban csak a szavakban jelentkezik, maga a Frege-háromszög nem jelenti meg, mert a két állításnak csak az egyikét ábrázolja, a másikat nem. Látjuk rajta, hogy a jelölés vonala egyenes úton, közvetlenül vezet a jeltől a jelülethez, de hogy a jelentésén keresztül is vinne hozzá út, azt nem. Ha a jeltől a jelentés felé indulunk, félúton elakadunk, és csak egy kérdőjellel találjuk magunkat szembe. Ha innen mégis el akarunk találni a jelülethez, nem marad más hátra, mint sarkon fordulni, és a visszauton, a jelen keresztül közelíteni hozzá. Eszerint a jelentés a jel által – és csak a jel

által – kapcsolódik a jelülethez: „nem definiálható a nyelvi jeltől függetlenül”. Ha nincs jel, nincs kapcsolat sem köztük. Abban az elméletben, melyet az ábra megjelenít, a jel létesít kapcsolatot, a jel közvetít jelentés és jelület, *Sinn* és *Bedeutung* között.¹

Frege az „Über Sinn und Bedeutung” című tanulmányában az azonossági állítások értelmezésének problémájából indul ki, s ezt így formulázza (a Frege-idézeteket saját fordításomban hozom):

Úgy tűnik, $a = b$ -vel azt akarjuk mondani, hogy a jelek vagy nevek, „ a ” és „ b ” ugyanazt jelentik, de akkor éppenséggel ezekről a jelekről volna szó; egy köztük lévő viszonyt állítanánk. De ez a viszony a nevek vagy jelek között csak annyiban áll fenn, amennyiben azok megneveznek vagy jelölnek valamit. Ez közvetett viszony, és azt közvetíti, hogy a két jelet ugyanahhoz a jelülethez kapcsoljuk. Ez azonban önkényes. Senkinek sem lehet megtiltani, hogy egy önkényesen előidézhető folyamatot vagy tárgyat akárminek a jelül ne vegyen. Ezzel akkor egy $a = b$ mondat már nem magát a dolgot, hanem csak a mi jelölésmódunkat illetné; nem fejeznék ki benne semmilyen valódi ismeretet. (FREGE 1892, 143.; vö. FREGE 2000, 119.)

Két jelet ugyanahhoz a jelülethez kötni azért önkényes, mert az, hogy adott jel mit, illetve adott dolgot mi jelöljön, tehát a jelölés viszonya önkényes. Jelentésről – vagy más szóval értelemről (*Sinn*)² – itt Frege még nem beszél. De ha a jel értelmét, mint Máté András véli, csak az őt kifejező jel kapcsolja a jelülethez, akkor az értelem és jelület viszonya is önkényes. Frege szemantikája azonban arra épül, hogy ez a viszony nem önkényes, hanem a nyelvtől függetlenül fennáll.

2. Máté András történeti tipológiája szerint az egyik lényeges pont, amelyben Frege elmélete eltér a peripatetikus-skolasztikus hagyománytól az, hogy míg az utóbbi *név-központú*, Frege szemantikája *mondatközpontú*. Ez a jellemzés még némi pontosításra szorul, de erről majd később – egyelőre fogadjuk el, és nézzük meg, mit mutat a Frege-háromszög a mondatokra alkalmazva. Ekkor a háromszög három sarkán Frege technikai szóhasználatát követve az alábbi három terminus jelenik meg:

mondat gondolat igazságérték.

Igazságértékből pontosan kettő van: az Igaz és a Hamis. A fenti ábrázolás és a hozzáfűzött szöveges magyarázat szerint a mondat kifejez egy gondolatot, és jelöli az Igazat vagy a Hamisat; a gondolat és az igazságérték viszonya „nem játszik az elméletben konstitutív szerepet”, „nem definiálható a nyelvi jeltől” – ez esetben a mondatról – „függetlenül”.

Egy mondatról szokás szerint egyszerűen azt mondjuk, hogy igaz, vagy azt, hogy hamis; de mire véljük azt, hogy az Igazat vagy a Hamisat jelöli? Frege nem azért vezet

¹ Korábban, amikor a Frege-háromszöget először rajzolta meg, Máté András ezt szavakban is megformálta: a kérdőjellel jelölt relációt a kifejezésreláció konverzánciájának és a jelölésreláció szorozataként állíthatjuk elő. Vö. MÁTÉ 2003, 34. – e dolgozatában Máté András részben más terminológiát alkalmazott, mint a mostaniban. Ott viszont nem ejtett szót arról, hogy a *Sinn* Fregénéél közvetítő szerepet játszana.

² A standard fordítás elveit ismertető kommentár megengedi ezt a cserét: „A jel *jelöl* valamit, ez a *jelülete* (*Bedeutung*), és *valamilyen* módon jelöli ezt, miáltal kifejez egy *jelentést* vagy *értelem* (*Sinn*).” (FREGE 2000, 74, a kommentár (e) bekezdése.) Más kérdés, hogy a fordítás szövege csak elvétele él ezzel a lehetőséggel, és a megfelelő helyeken csaknem kivétel nélkül a 'jelentés' terminust találjuk.

be efféle eléggé nyakatekerten hangzó beszédmodot, hogy valami mást fejezen ki, mint amit az egyszerű beszédmod, hanem hogy ugyanazt, de pontosabban. Indokai közül csak egyet emelek ki: az igazság voltaképpen nem a mondat – egy betű- vagy hangsorozat – tulajdonsága, hanem a vele kifejezett gondolaté. Egy mondat akkor igaz, ha a vele kifejezett gondolat igaz. Az igazságérték nem más, mint a gondolat igaz vagy hamis volta; tehát a gondolat és az igazságérték viszonya nem más, mint a gondolat viszonya igaz vagy hamis voltához.

Aki egy mondatot állít, azt állítja, hogy a mondatban kifejezett gondolat igaz. De pusztán azzal, hogy kifejezünk egy gondolatot, még nem állítjuk az igazságát. A gondolat és az igazságérték viszonyát annyiban jogos kérdőjellel jelölni, hogy *számunkra* mindig kérdés lehet, igaz-e egy gondolat, vagy nem. Frege felfogása szerint azonban a gondolat igaz vagy nem igaz volta objektív körülmény, és független attól, hogy az, aki felfogja vagy elgondolja, igaznak tartja-e, vagy sem, vagy netán kivár a verdikt-tel. A megítélésben tévedhetünk, de a tévedés éppen abban áll, hogy igaznak tartjuk, ami nem igaz, vagy nem tartjuk igaznak, ami igaz. Vagyis a tévedés azért lehetséges egyáltalán, mert különbség van a gondolat igaz volta és igaznak tartása között, és a gondolat igaz volta nem függ attól, hogy igaznak ismerjük-e el, s végképp nem függ a beszédünket szabályozó nyelvi megállapodásoktól.

Ahhoz, hogy az „Európa legmagasabb hegycsúcsa” kifejezés értelmét felfogjuk, nem kell feltétlenül ismerni e kifejezés jelölését. A kifejezést az is megérti, aki nem tudja, hogy ez a hegycsúcs történetesen a Mont Blanc, vagyis hogy a jelölete ugyanaz, mint a „Mont Blanc” név jelölete. Ugyanígy vagyunk az „Európa legmagasabb hegycsúcsa a Mont Blanc” mondattal: ahhoz, hogy megértsük, vagyis a benne kifejezett gondolatot felfogjuk, nem kell tudni, hogy ez a gondolat történetesen igaz. Talán erre kell gondolnunk, amikor azt olvassuk, hogy „a jelentés és jelölés viszonya nem játszik az elméletben [értsd: Frege elméletében] konstitutív szerepet”. Frege valóban nyomatékosan és egyértelműen leszögezi, hogy az igazságérték nem része a gondolatnak. Ebből azonban csak az következik, hogy az igazságérték a gondolat felfogásában és kifejezésében nem konstitutív. Aki beéri ennyivel, és nem érdekli, hogy a gondolat igaz-e, az itt meg is állhat. A tudományos magatartást azonban az jellemzi, hogy nem éri be a gondolat-tal, hanem kutatja a gondolattól az igazsághoz vezető utakat. A gondolatot nem lehet kikerülni: minden út, amely az igazsághoz vezet, gondolaton át halad. De nem minden gondolaton át haladó út vezet az igazsághoz. Frege elméletében mindkét szempont konstitutív szerepet játszik, és nem azért tesz köztük éles megkülönböztetést, hogy az egyiket elejtse, hanem hogy kettejük összefüggését világosan exponálja.

3. Azt, hogy egy mondat egy igazságértéket jelöl, azért is érezzük annyira nehezen felfoghatónak, mert sosem kérdezzük, hogy mit *jelöl* ez vagy az a mondat, így nem is igen értjük, mire irányul a kérdés. A természetes kérdés az, hogy mit *jelent* egy adott mondat. S ha válaszul azt kapjuk, hogy *az igazat* jelenti, akkor ez, meglehetősen kevesebb, mint amit ilyenkor várunk, de azért a semminél csak több: elvégre nem egészen elhanyagolható különbség, hogy egy mondat az igazat jelenti, vagy nem. Szóval, ha így beszélünk, egy fokkal mégiscsak közelebb vagyunk a természetes beszédhez, könnyebben megértjük, mire megy ki a játék, és úgy tűnik, a 'jelöl' ige alkalmazása csak szükségtelenül megnehezíti a megértést.

Itt visszatérek a standard Frege-fordítást illető kritikámra. A fő kifogásom az volt, hogy a 'Sinn' = 'jelentés' és 'Bedeutung' = 'jelölés' megfeleltetésnek kényszerű követ-

kezménye, hogy a magyar szöveg a 'jelent' igét kiiktatja a használatból.³ Ahol Frege a 'bedeuten' igét használja, a fordításban a 'jelöl' ige megfelelő alakját találjuk. És ugyanaz az ige áll ott is, ahol az eredetiben a 'bezeichnen' ige fordul elő. Úgy vélem azonban, hogy Frege intenciója szerint a két terminus tartalma nem ugyanaz. A különbséget a standard fordítás megoldása eltünteti, pontosabban nehezen megfoghatóvá és nehezen kifejezhetővé teszi, mert megfoszt a hozzá való nyelvi eszköztől.

A különbséget jól szemléltethetjük a Frege-háromszögön, ha töröljük a kérdőjelet, és elismerjük, hogy gondolat és igazságérték viszonya igenis konstitutív szerepet játszik Frege elméletében. Ha pedig megengedjük, hogy egy gondolat önmagában igaz vagy hamis lehet, akkor mindjárt látható lesz, hogy a jeltől két út vezet a jelülethez: az egyik egyenesen és közvetlenül, a másik kitérővel, egy harmadik pont közbeiktatásával. Az egyik esetben a jelet pusztán a megállapodás kapcsolja a dologhoz, a másikban a jelben kifejeződő értelem (*Sinn*), és a 'bedeuten' ige az utóbbi, az értelem által közvetített kapcsolatra illik.

„Az, hogy a szemantikai értékek két dimenzióját minek hívjuk – írja Máté András egy másik helyen – végtelen és unalmas terminológiai viták tárgya” (MÁTÉ 1997, 492), és a maga részéről felhatalmazza olvasóit, hogy az ő általa használt magyar terminusokat cseréljék ki a nekik tetszőre: nem szavakon múlik a dolog. A probléma csak az, hogy ami Fregénél kettő ('bezeichnen', illetve 'bedeuten'), az a standard fordításban csak egy ('jelöl'). Ha ezt az egyet mindenütt egy másikra cseréljük, megint csak egyenél tartunk, és nem jutottunk egyről kettőre. Frege intenciója szerint azonban, ahogy én értem, a jelentés viszonya nem ugyanaz, mint a jelölésé. Nem is valami egészen más, hanem a jelölés minősített esete, és a fregei elemzések általános irányát úgy jellemezném, hogy a jelöléstől halad a minősítő körülmények kimutatásával a jelentés viszonya felé. Természetesen a jelölés minősített esete is a jelölés egy esete, így ha egy kifejezés jelent valamit, akkor egyszersmind jelöli is azt a valamit. Nem azt állítom tehát, hogy a standard fordítás meghamisítja Fregét, amikor a 'jelent' helyett mindenütt a 'jelöl' igét alkalmazza, de azt igen, hogy ezzel elszegényíti a szöveget, kiiktatja belőle egy iránymutató különbség jelzését. Ennek híján pedig fennáll a veszély, hogy a megértés rossz vágányra siklik – és szerintem Máté András Frege-értelmezésével éppen ez történt.

A *bezeichnen* és a *bedeuten* relációja közötti megkülönböztetés jelentkezik utótagjuk elnevezésében is: „das Bezeichnete”, illetve „die Bedeutung”. A két különböző névvel Frege nem két különböző dolgot kíván megnevezni, hanem ugyanazt, de más-más oldaláról. Az első közvetlenül a jelhez (*Zeichen*) viszonyítja a dolgot, a második közvetlenül az értelemhez (*Sinn*), s csak azon át a jelhez – már amennyiben van olyan jel, amely kifejezi a megfelelő értelmet, van olyan mondat, amely kifejezi a megfelelő gondolatot, mert Frege szerint a *Sinn* és *Bedeutung* viszonya a nyelvi kifejezéstől függetlenül fennáll; ennél fogva a viszony előtagja, a *Sinn* is fennáll a nyelvi kifejezéstől függetlenül, de persze nem függetlenül az utótagtól, a *Bedeutung*tól. Hogyan nevezzük őket magyarul? A 'Bedeutung' a standard fordítás szerint: 'jelölet'; ez a magyar szó azonban nyelvi alkatánál fogva egyértelműen arra utal vissza, amit a jel *jelöl*, s így a 'das Bezeichnete' megfelelőjéül alkalmas.⁴ De milyen szót használjunk magyarul arra,

³ Vö. FARKAS 2004, 44–45, ahol részletesebben írok arról, hogyan áll elő ez a kényszerű következmény.

⁴ A standard fordításban a 'das Bezeichnete' megfelelője: 'a megjelölt', ami azonban érdemben ugyanaz, mint a 'jelölet'. A két szó csak nyelvtani alakjában különbözik, és nem alkalmas arra, hogy kifejezze azt a tartalmi különbséget, amely Fregénél a 'Bedeutung' és 'Bezeichnetes' között szerintem megvan.

amit a jel *jelent*? Kézenfekvő volna a 'jelentés', de a standard fordítás ezt másra foglalta le, és ebben a helyzetben csak zavart okozna, ha ragaszkodnék a kézenfekvő megoldáshoz. Ezért a 'jelentés' szó használatáról a továbbiakban lemondok (illetve csak akkor használom, ha a jelentés *viszonyáról* van szó, de ezt mindenkor jelzem): az, amit a jel kifejez, legyen a jel *értelme* (*Sinn*), arra pedig, amit a jel jelent, bátorodom egy új szót gyártani: legyen az a jel *jelentménye* (*Bedeutung*). Akinek a szó nem tetszik, mondjon helyette 'referenciá'-t. Nekem sem tetszik, de a 'referencia' semmivel sem tetszik jobban, viszont a kényszerhelyzetben képzett terminusnak megvan az az előnye, hogy tartalmazza a 'jelent' igét, és a képző elég egyértelműen az igével kifejezett viszony utótagjára utal. Nem vitás, hogy ez a terminológia elég mesterkéltté teszi a beszédet ott is, ahol a kézenfekvő fordítás nem tenne ilyen hatást, amit sajnálok ugyan, de inkább kitérek a verbális ütközés elől, már csak az olvasó kényelmére tekintettel is. Ugyanezen okból továbbá megengedem magamnak, hogy ha Máté Andrástól olyan szöveghelyet idézek, ahol előfordul a 'jelentés' szó, mégpedig kétséget kizáróan a fregei 'Sinn' megfelelőjeként, akkor azt az idézetben az 'értelem' szóra cserélem ki.⁵ A Frege-háromszöget is kéretik úgy tekinteni, hogy a jobb felső csúcán az 'értelem' terminus áll.

4. Hivatkozott tanulmányában Máté András voltaképpen a Russell-féle denotációs szemantikát próbálja meg elhelyezni egy átfogó történeti tipológiában. Korábbi írásaiban a szemantikai elméletek két nagy hagyományát, két nagy történeti típusát vázolta: az egyik az Arisztotelésztől kiinduló és a középkori skolasztika által továbbvitt névközpon-tú megközelítés (az egész komplexumot szabad legyen röviden peripatetikus hagyományának neveznem); a másik a sztoikus logikától kezdeményezett, utána hosszú időre megszakadt és majd csak Frege által újra felvett mondatközpontú megközelítés. Van azonban a két hagyományban valami közös: „mindkét elmélet típus háromtényezős: szavak, dolgok, valamiféle közvetítők” (MÁTÉ 2005, 27), és a denotációs szemantika épp az ettől való jellegzetes eltérésben képvisel mindkettővel szemben egy külön, harmadik típust, amennyiben a szavak megértését a közvetítők kiiktatásával, egyenest a dolgokra hivatkozva igyekszik magyarázni.⁶

A továbbiakban a denotációs szemantikával nem kívánok foglalkozni,⁷ polémiámat a Frege-interpretációra összpontosítom, és főleg a peripatetikus hagyománnyal való összevetést tartom szem előtt. Máté András elemzése szerint tehát fennáll közöttük egy alapvető egyezés: az, hogy mindkettő háromtényezős:

szó közvetítő dolog.

A peripatetikus hagyomány szerint szó és dolog között a dolognak a lélekben lévő lenyomata – mentális reprezentációja, képzete – közvetít, Frege elméletében a kifejezés értelme. Jóllehet Frege nagyon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az értelem valami más, mint a képzet, Máté András szerint ez – legalábbis e nagy tipológiai összevetés szempontjából – „nyilvánvalóan nem perdöntő különbség” (MÁTÉ 2005, 27). A lényeg az, hogy mindkettő közvetít. A fontos különbségek szerinte másban nyilvánulnak

⁵ Erre az bátorít föl, hogy a két szót a standard fordítás kommentárja is felcserélhetőnek nyilvánítja (vö. 2. lj.).

⁶ Csupán megjegyzem, hogy Russell denotációs szemantikája is mondatközpontú, ennyiben tehát a sztoikus-fregei hagyományhoz csatlakozik. Erre a vonatkozásra azonban Máté András nem tér ki.

⁷ Némely vonatkozására kitértem másutt: vö. FARKAS 2005.

meg. A peripatetikus elméletípusban tételezett viszonyokat a következő vonásokkal jellemzi: a közvetítő *hasonlóság* révén vonatkozik a dologra; ez a vonatkozás ugyanúgy *szignifikáció*, mint a szó vonatkozása a közvetítőre, jóllehet nem ugyanolyan: a szó *konvencionálisan* szignifikálja a közvetítőt, a közvetítő *természetlő* a dolgot. A szó és a dolog közötti reláció e két szignifikációs viszonyból tevődik össze, és összetevőikhez hasonlóan maga is szignifikáció, de különbözik is mindkettőtől, mégpedig épp összetettsége folytán: a szó *közvetve* szignifikálja a dolgot. Frege ellenben nem tételezi sem a hasonlóság, sem a szignifikáció viszonyát közvetítő és dolog között. Ezt így leírva, meglehet, kissé bajos követni, de a két ábra szerencsésen kisegít. (A Frege-háromszögön ugyan továbbra sem látom, hogy a jel és jelölet között hogyan közvetít az értelem, de ez legyen az én bajom.)

Máté András tehát elhanyagolható körülménynek tekinti, hogy az egyes tényezők mibenlétét a két elmélet eltérően fogja föl. Viszont kiemelkedően fontosnak, hogy a tényezők közötti relációk egészen mások. Szerintem azonban ez a két szempont oly szorosan összefügg, hogy egyiket sem lehet a másik rovására kiemelni vagy a másik javára elhanyagolni a két elmélet összehasonlító elemzésében – a következőkben ehhez tartom magam.

5. Kezdjük a harmadik tényezővel. A peripatetikus sémán ez a *dolog*, a Frege-háromszögön a *jelölet*. Frege szerint minden létező, amely a logikai tárgyalásban egyáltalán szóba jöhet, vagy tárgy, vagy függvény. Egy jel jelölete tehát az a tárgy vagy függvény, amelyet az adott jel jelöl. (Maga a jel, aszerint hogy jelölete melyik kategóriába tartozik, tárgynév vagy függvéynév.) Ha a Frege-háromszöget ezek után összehasonlítjuk a peripatetikus sémával, a következő különbséget rögzíthetjük: míg az utóbbin a harmadik tényező – a szignifikáció végállomása, a (közvetett) szignifikátum – a dolog (Arisztotelésznél *pragma*, a skolasztikusoknál *res*), Fregénél vagy tárgy, vagy függvény. Dolog és tárgy, legalábbis első megközelítésben, ugyanaz. A függvény szerepelése igazi fregei specialitás, ő vezette be a logikai tárgyalásba, így a korábbi sémán hiába keressük. De találunk egy fontos átfedést is, ami mégis lehetővé teszi az összehasonlítást. Frege a fogalmat tudvalevőleg mint a függvények sajátos fajtáját határozta meg, a fogalom pedig ott van a peripatetikus sémán is, csak tegyük hozzá mindjárt, más pozícióban: emitt középen látjuk, a közvetítő szerepében, Fregénél kikerül a szélre, a nyelvi kifejezéshez képest a túlvégre. Fregénél tehát a fogalom nem közvetítő, és megfordítva, ami az ő elméletében a közvetítő szerepét játssza, és amit ő „értelem”-nek nevez, az nem fogalom. Ez a különbség, amely szorosan kapcsolódik Frege logikai elméletének döntő újításaihoz, vajon az egyes tényezők állagát vagy a köztük lévő relációkat illeti? Én úgy látom, mindkettőt és elválaszthatatlanul.

A fogalomszó értelmét és jelentményét tárgyaló írását Frege e megkülönböztetés leszögezésével kezdi:

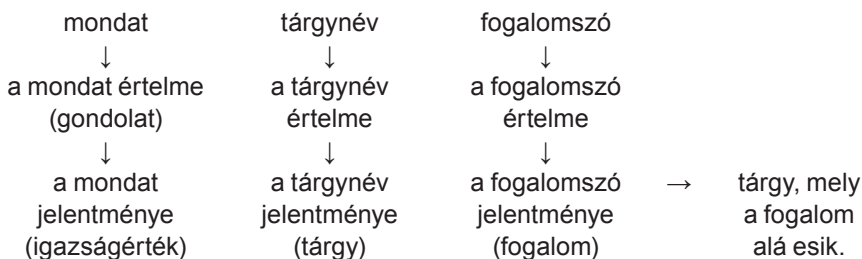
Egy dolgozatomban (Über Sinn und Bedeutung) először csak a tulajdonnevek (vagy ha úgy tetszik, egyednevek) esetére tettem különbséget értelem és jelentmény között. Ezt a különbséget a fogalomszók esetére is meg lehet tenni. Mármost könnyen tisztázatlanság támadhat abból, hogy a fogalom-tárgy felosztást összekeverik az értelem és jelentmény megkülönböztetésével, és egybeömlesztik egyfelől az értelmet és a fogalmat, másfelől a jelentményt és a tárgyat. Az én szóhasználatomban mind-

egyik fogalomszónak vagy tárgynévnek szabály szerint megfelel egy értelem és egy jelentmény. (FREGE 1892/95, 128.)

Ez félreérthetetlen: a fogalom ugyanúgy a jelentmény (vagy jelöllet) rovatába tartozik, mint a tárgy, de a Frege-interpretációkban ez gyakran mégsem részesül kellő figyelemben. Ebben alighanem közrejátszott, hogy Fregének az az írása, amelyből az ímént idéztem, csak sok évtizeddel halála után, a hagyatéki kiadásban jelent meg, szemantikai elméletét megalapozó klasszikus tanulmánya, az „Über Sinn und Bedeutung” pedig a tárgyakra, illetve a tárgynevekre korlátozódik,⁸ s bár jelzi, hogy ez nem meríti ki az egész elméletet, amely csak a függvények és függvénynevek viszonyának elemzésével válik teljessé, ezek a jelzések, úgy látszik, nem annyira hangsúlyosak, hogy el ne lehessen feledkezni róluk.

Megjegyzést érdemel, hogy ez a korlátozás a vizsgálat körén kívül hagyja a fogalom és fogalomszó viszonyát, lévén a fogalmak függvények, a fogalomszók függvénynevek a fregei kategorizálás szerint. Viszont bevonja a körbe a mondatokat és az igazságértékeket, mely utóbbiakat Frege tárgyaknak tekinti, a mondatokat pedig az ő neveiknek. (Frege szóhasználatában az összetett kifejezések is nevek.) Ezért is jeleztem némi fenntartásomat a névközpontúság és mondatközpontúság szembeállítását illetően, mert ez így, legalábbis Frege szemszögéből, nem egészen pontos, hiszen szerinte a mondatok is nevek, mégpedig tárgynevek. A fregei szemantika mondatközpontúsága ezért nem úgy értendő, hogy a mondatok kitüntetett helyet foglalnak el a nevekkel szemben, hanem úgy, hogy a nevek között (vagy a többi névvel szemben). És azért sem egészen pontos, mert a mondatok kitüntetése Fregénél csak származékos jellegű: alapja az igazságértékek – közülük is az Igaz – kitüntetettsége a tárgyak között (vagy a többi tárggyal szemben). A mondatok pedig nem közvetlenül jelölik a megfelelő igazságértéket, hanem az értelmükön keresztül, a gondolat közbejöttével. A mondat kifejez egy gondolatot, s ha ez a gondolat igaz, a mondat az igazat jelenti, ha nem, nem.

6. Felmerülhet az igény, hogy mindezeket a különbségeket és összefüggéseket egybeelássuk, egyetlen áttekinthető ábrázolásban szemlélhessük. Erre alighanem az a diagramma a legalkalmasabb, amelyet Frege maga szerkesztett, és egy Husserlnek írt levelében maradt ránk (FREGE 1891b). Az ábra a következő:

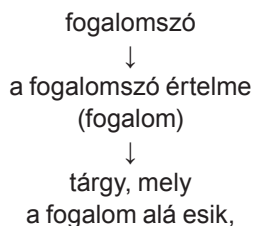
⁸ Frege a tárgy névre általában az 'Eigenname' – olykor az 'Einzelname' – terminust alkalmazza. Mindkettő a név viselőjének egyediségére utal. Mondhatunk 'individuumnevet' is, csak tartsuk szem előtt, hogy Frege szerint a mondat is individuumnév.

A sémához Frege a következő megjegyzéseket fűzi:

A fogalomszótól a tárgy egy lépéssel messzebb van, mint a tárgynevtől, és az utolsó lépés hiányozhat – vagyis a fogalom üres lehet –, anélkül hogy ez megszüntetné a fogalomszó tudományos alkalmazhatóságát. A fogalomtól a tárgyhoz vezető lépést azért rajzoltam oldalirányban, hogy jelezzem: ez a lépés ugyanazon a fokon történik, a tárgyak és fogalmak ugyanazzal az objektivitással bírnak.

Néhány további magyarázó megjegyzés után Frege így folytatja:

Úgy tűnik, a séma Önnél valahogy így festene:

szóval Önnél a tárgynevektől ugyanannyi lépést kellene tenni a tárgyakig, mint a fogalomszóktól. A tárgynevek és a fogalomszók között akkor csak az volna a különbség, hogy az utóbbiak több tárgyra vonatkozhatnak. Akkor az olyan fogalomszót, melynek a fogalma üres, ugyanúgy ki kellene vetni a tudományból, mint az olyan tárgynevet, amelynek egy tárgy sem felel meg.

A Husserlnek tulajdonított séma szempontunkból azért különösen sokatmondó, mert lefelé haladó lépései jól rávetíthetők a peripatetikus séma vízszintesére, amelyre így némi körületekintéssel Frege kapcsolódó megjegyzéseit is rávetíthetjük. Ami Frege saját sémáját illeti, három oszlopa megfeleltethető egy-egy Frege-háromszögnek, miközben szemmel láthatóvá teszük, hogy az értelemtől a jelölthez vivő lépés igenis konsztitutív, a jel nem közvetlenül, hanem minden esetben értelmén keresztül vonatkozik a jelöltre. Az élen a mondat-gondolat-igazságérték oszlop áll, a következő kettő ennek mintegy felbontását adja meg, melynek eredményeként az eredetileg osztatlan igazságértéket logikailag tagolt alakban kapjuk vissza.

7. Térjünk most át a második tényezőre, a középsőre. Miután tisztáztuk, hogy a Frege-féle értelem nem képzet, de nem is fogalom, ideje megkérdezni: akkor hát micsoda? Logikatörténeti áttekintésében Máté András így ír erről:

„Egy mondat információtartalma nem írható le kizárólag azzal, hogy mit jelölnek a benne előforduló jelek, hanem azzal is összefügg, hogy hogyan jelölik. Ha két név ugyanazt a tárgyat jelöli, de maguk a nevek különböznek, akkor bizonyos, hogy nem ugyanúgy jelölik, azaz az értelmük különbözik.” (MÁTÉ 1997, 490–491.)

Ez a levezetés azonban így semmi esetre sem állja meg a helyét, hiszen Frege premisszáiból egyáltalán nem következik bizonyossággal, hogy ha ugyanazt a tárgyat különböző nevekkal jelöljük, akkor különbözik a nevek értelme. Lehet, hogy különbö-

zik, lehet hogy nem – csak erre következtethetünk, ha komolyan vesszük, amit elemzéseinek összegzéséül Frege így formuláz:

Szavak, kifejezések és egész mondatok különbözőségének három fokozatát ismerhetjük meg. A különbség vagy mindössze a [szavakhoz stb. fűződő] képzeteket illeti, vagy az értelmet, de a jelentményt nem, vagy végezetül a jelentményt is. (FREGE 1892, 147.; vö. FREGE 2000, 124.)

Vagyis Frege nem zárja ki, hogy két különböző kifejezésnek azonos legyen az értelme. Csak az olyan különbségek számítanak az értelem különbségének, amelyek befolyással lehetnek a kifejezést tartalmazó mondat igazságértékének megítélésére, szemben azokkal, amelyek legfeljebb a kapcsolódó képzetekre vannak befolyással. Ezek sajátos színezetet vagy megvilágítást adnak a kifejezett gondolatnak, ami bizonynal hozzájárul a mondat információtartalmához, de Fregét nem egyszerűen a kifejezésbeli különbségek információértéke, hanem *ismeretértéke (Erkenntniswert)* érdekli: vagyis a teljes információtartalomnak az a része, amelynek a tudományos megismerés szempontjából jelentősége van, és amikor a kifejezések értelméről beszél, erről a részről beszél. Ha – Frege világosan formulázott premisszájával ellentétben – a kifejezések minden különbsége értelembeli különbséget involválna, akkor az utóbbi valóban egyszerűen a jelölésmód különbsége volna, s nem volna kézzelfogható indokunk arra, hogy a pusztá jelet megkülönböztessük az általa kifejezett értelemtől. Hozzáteszem: arra sem volna kézzelfogható indokunk, hogy különbséget tegyünk a jelölés és a jelentés viszonya között.

A jelentés viszonya, mint mondtam, a jelölés minősített esete: egy jel akkor *jelenti* a megfelelő tárgyat vagy fogalmat, ha azt az *értelmén keresztül jelöli*. A két ige nem cserélhető ki egymással minden esetben. A mondat értelme egy gondolat, s ha ez a gondolat igaz, akkor a mondat az Igazat jelenti; és e helyett mondhatjuk éppen, hogy jelöli az Igazat. Fordítva nincs így mindig: az Igaz egy tárgy, és „az Igaz” kifejezés ezt a tárgyat jelöli; ez megállapodás dolga; és ha úgy tetszik, megállapodhatunk abban, hogy mondjuk az '1' számjellel vagy az 'l' betűvel jelöljük. Sem a szó, sem a számjel, sem a betű nem mondat, nem fejez ki egy határozott és jól tagolt gondolatot, s ha egy gondolat nyelvi kifejezéséhez hozzáadjuk, annak értelméhez semmit sem tesz hozzá. Mindegyikük az Igazat jelöli, de egyik sem *jelenti* abban a sajátos értelemben, amelyet Frege az igeének szán.

Vagyis a jelentés viszonya összetett viszony, két viszony szorzata: azé a viszonyé, amely (1) a jel és a jel értelme között van, és azé, amely (2) a jel értelme és a tárgy között van. Az (1) viszony, mint a sémáról is leolvasható, az, hogy a jel *kifejezi* az értelmét. Mi a (2) viszony?

Frege így írja körül, mire gondol:

A különböző kifejezések [melyek egy azonossági állításban az azonosságjel két oldalán állnak] különböző felfogásoknak [*Auffassungen*] és oldalaknak [*Seiten*] felelnek meg, de mindig ugyanazon dolognak [*Sache*]. (FREGE 1891a, 127.; vö. FREGE 2000, 77.)

Tárgy esetében a tárgy különböző (határozott) leírásai, fogalom esetében a fogalom különböző meghatározásai fejezik ki ezeket az oldalakat és felfogásokat.

Egy tárgynev értelmét mindenki felfogja, aki kielégítően ismeri azt a nyelvet vagy jelölési rendszert, melyhez a név tartozik; de a jelentmény, már ha van, ezzel még csak egyoldalú megvilágítást kap. A jelentmény mindenoldalú ismeretéhez az kellenne, hogy minden adott értelemről nyomban meg tudjuk adni, hogy hozzátartozik-e az illető jelentményhez. Idáig sosem jutunk el. (FREGE 1892, 144.; vö. FREGE 2000, 120.)

A nyelv arra való, hogy gondolatokat fejezzünk ki vele, a megismerés abban áll, hogy igaznak ítéljük őket vagy nem. Ennek eldöntése a megismerés problémája, melynek megoldásában a nyelv legfeljebb instrumentális szerepet játszik, segít vagy hátráltat, de nem hagyatkozhatunk egészen rá. Frege hangsúlyozza, hogy az értelem és a jelentmény viszonyát objektív viszonyoknak tartja, amely fennáll akkor is, ha nem beszélünk róla.

Ennek a viszonynak állítólag Frege „nem véletlenül még csak nevet sem adott” (MÁTÉ 2003, 34), de aki keres, az talál, és a hiányzó név mindjárt előkerül, ha komolyan vesszük, hogy a jelentés viszonyában a jel értelme a közvetítő. Frege azt mondja, hogy a jel értelme tartalmazza azt a módot, ahogyan a jelöllet adva van (*die Art des Gegebenseins*). Maga a viszony tehát az, hogy az első által *adva* van a második.

Magyarul kényelmesebb úgy mondani, hogy az egyik megadja a másikat, és nyugodtan mondhatjuk is, elvégre mindegy, hogy cselekvő vagy szenvedő módban fejezzük ki magunkat. Mégis hajlok arra, hogy a szenvedő alakot Fregénéél jelzésértékűnek higgyem. Ha arról beszélünk, hogy valami adva van, akkor nem feltételezünk cselekvő alanyt, aki azt a valamit adja, de feltételezhetünk valakit, a megismerő alanyt, aki viszont kapja és átveszi, akinek a viselkedése tehát ebben a viszonyban tisztán receptív, befogadó. A kifejezéshez a német filozófiai diskurzusban elválaszthatatlanul hozzátapadtak Kant magyarázatai:

Az emberi megismerésnek két fő ága van [...], nevezetesen az *érzékelés [Sinnlichkeit]* és az *értelem [Verstand]*: az előbbi által *adva* vannak nekünk a tárgyak, az utóbbi által *gondoljuk* őket. (KANT 1787/1995, 72.)

Érzékelésnek nevezzük azt a fogékonyságot (receptivitást), hogy a tárgyak hatásának megfelelően képzeteket kapjunk. Így tehát a tárgyak az érzékelés által vannak adva a számunkra, és csakis ez nyújt nekünk *szemléletet*, míg az értelem [*Verstand*] által *elgondoljuk* őket, és *fogalmak* erednek tőle. (Uo. 77.; a fordítást némileg módosítottam.)

Fregénéél a tárgyak első renden nem a *Sinnlichkeit*, az érzékelés, hanem a *Sinn* által vannak adva, amely olyannyira nem az érzékelés, hogy épp ez az, amit gondolkodásunkkal ragadhatunk meg. De a gondolkodó viszonya a gondolathoz alapvetően receptív: a megismerő alany nem kiölti, hanem felfedezi azt. Ez nem azt jelenti, hogy a gondolkodás ne volna tevékeny magatartás, de nem az előállítás, hanem a megtalálás tevékenysége. Van benne előállítás is, hiszen sikeres lebonyolításához meg kell építeni egy alkalmas eszközrendszert – ahogyan Kolumbusznak szüksége volt hajókra, hogy felfedezze Amerikát, ahogyan a tudományos empiria bővítéséhez sem elég szabad szemmel nézelődni, hanem megfigyelési eszközökre, mikroszkópokra vagy teleszkópokra van szükség, úgy az általános igazságok – logikai, matematika, geometriai tételek, természettörvények – felfedezéséhez szükség van deduktív elméletek építésére. Ezek

megjelenésükben nyelvi képződmények, amelyeket úgy kell kialakítani, hogy segítsenek megtalálni, amit keresünk: lehessen velük olyan gondolatokat formulázni, melyek által az igaz van adva számunkra.

8. Térjünk át a hasonlóság kérdésére, amelynek megléte a peripatetikus elméletben, illetve hiánya a fregeiben Máté András szerint lényeges, típussteremtő különbség. A peripatetikus sémán a közvetett szignifikáció középső terminusa a „fogalom” vagy „univerzálé”. A megállapodás ennek jelölésére vonatkozik; s ez a dolog (vagy inkább, mint a közelebbi vizsgálatkor nyomban kitűnik: több dolog) hasonmása. A hasonlóság vélelme tehát itt, a második lépésben, a fogalom/univerzálé és a dolog viszonylatában merül föl. Frege, mint láttuk, határozottan különbséget tesz egyfelől a fogalom és az alá tartozó tárgy(ak) viszonya, másfelől a szignifikációt közvetítő értelem és az általa adott tárgy viszonya között, de az kétségtelen, hogy sem ezt, sem azt nem tekinti hasonlóságnak. Azt meg kifejezetten elutasítja, hogy a gondolat attól igaz, hogy „megegyezik” valami mással. De vegyük észre, hogy itt mindenütt a hasonlóság közelebről meg nem határozott, szemléletes fogalmáról van szó, és a szemlélet előtt a képmás és az eredeti viszonya lebeg. De ezt már a peripatetikus sémán sem vehetjük a szó szoros értelmében, hiszen a fogalom csak valamilyen átvitt értelemben tekinthető a dolgok képmásának, viszonyuk nem a hasonlóságé, csak emlékeztet rá. Válasszunk tehát szemléletes tartalommal kevésbé terhelt szavakat, és hasonlóság helyett beszéljünk megfelelésről, hozzárendelésről vagy hozzátartozandóságról, kihasználva azt a körülményt, hogy épp Frege logikai elmélete mutatta meg először, hogyan lehetséges a relációk tisztán logikai kezelése. Csak most vagyunk olyan helyzetben, hogy a peripatetikus felfogást összevessük Frege elemzésével. És kimondhatjuk, hogy a megfelelés vagy hozzárendelés dolgában a két felfogás között fennáll egy alapvető és tisztán logikai különbség, amely független attól, hogy a viszony szélső terminusait milyen névvel látjuk el, és milyen szemléletes tartalmak lebegnek a szemünk előtt. Egy és ugyanazon univerzáléhoz, bármi legyen is az, sok egymástól különböző dolog tartozhat. Viszont egy és ugyanazon Frege-féle értelemhez, bármi legyen is az, pontosan egy dolog (tárgy vagy függvény) tartozik. A másik oldalról nézve: egy és ugyanazon dologhoz sok (akár végtelen sok) értelem tartozik. Vagyis az értelem és az általa adott dolog viszonya sok az egyhez hozzárendelés, az univerzálé és a dolog viszonya nem az.

Ha e viszonynak megvan ez a logikai tulajdonsága, akkor – és csak akkor – teljesül, amit a tárgynévtől elvárunk, nevezetesen az, hogy jelentsen valamit: kifejezi az értelmét, és az értelem által adva van egy – és csak egy – tárgy. A skolasztikusok szignifikációja ezt nem teljesíti: egy univerzálé vagy fogalom alá több dolog tartozhat.

Nem vitatom, hogy a peripatetikus hagyományt és a Frege-féle felfogást érdemes összevetni úgy is, hogy eltekintünk a közvetítő instancia létmódjától, és csak arra összpontosítunk, hogy közvetítőként mit teljesít az egyik, mit a másik. Akkor ugyanis azt látjuk, hogy míg Frege közvetítője egyértelműen megadja a tárgyat, a skolasztikusoké nem, bármi legyen amúgy az egyik és a másik. Az értelem-tárgy reláció sok az egyhez viszony, az univerzálé-dolog reláció nem az. Mindenesetre ez lényeges – meg merem kockáztatni, perdöntő – különbségnek látszik.

E tisztázások után akár vissza is térhetünk a hasonlóságot emlegető beszédmódhoz. Végül is az ugyanazon jelentményt megadó értelmekeket nevezhetjük akár e jelentmény képmásainak, amelyek különböző oldalairól mutatják meg a leképezettet. Ezáltal nem kerülünk szembe Frege elméleti intenciójával (bár szóhasználatával igen), ha

csak tartjuk magunkat két feltételhez, amely e viszony logikai tulajdonságaira vonatkozik: (1) a képmás és a leképezett viszonya sok-egy reláció; (2) egyik képmás sem azonos a leképezettel. Talán érdemes kiemelni, hogy ezekből a feltételekből nem következik, hogy bármely két képmás hasonlítana egymásra, azt pedig egyenesen kizárják, hogy a képmások abban az értelemben hasonlítsanak egymásra, ahogyan bármelyikük az eredetire.

Ugyancsak beszélhetünk hasonlóságról a jelek és az értelmek viszonylatában, de itt másféle, nevezetesen szerkezeti hasonlóságról van szó: a mondat részei megfelelnek a gondolat részeinek, a köztük lévő viszonyok a gondolatrészek viszonyának. A mondat épp e megfelelés folytán fejez ki gondolatot: grammatikai struktúrája – logikai morfológiája és szintaxisa – hasonlít a gondolat objektív tagoltságára. De nem azonos vele, mert ugyanazt a gondolatot többféleképpen ki lehet fejezni.

9. Máté András megállapítása szerint a peripatetikus sémán ábrázolt relációk egyik „döntő különbség[e] Frege relációtól az, hogy a szó-dolog és a szó-fogalom reláció is szignifikáció – ha nem is fajtáját, de genusát tekintve egyező természetű egymással is, a fogalom-dolog relációval is” (MÁTÉ 2005, 29).

Az idézett megállapítás számomra nem egészen áttekinthető, mert úgy tűnik, egymásba csúszik benne két állítás. A skolasztikusok szerint

(1) a szó-dolog és a szó-fogalom reláció is szignifikáció,

(2) az előző kettő, valamint a fogalom-dolog reláció a szignifikáció három különböző fajtája, így genusukat tekintve egyező természetűek.

Vajon Frege elmélete szerint mindkettőre nemet kell mondani? Máté András idézett megállapítása, legalábbis első olvasásra, ezt sugallja. Vagy csak arra, ami a gondolatjel után következik? Nem tudom eldönteni. Fregét olvasva viszont nem maradunk bizonytalanságban, mert ő az (1) állítással kifejezetten egyetért, a (2)-vel pedig kifejezetten nem. Elmélete szerint, mint láttuk, a tárgynév tárgyat, a fogalomszó fogalmat jelent vagy jelöl, vagy ha úgy tetszik, szignifikál. Vagyis szerinte a szó-dolog és a szó-fogalom reláció is szignifikáció, és éppen ez volt az (1) állítás. Ebben tehát nem tér el a peripatetikus felfogástól. Vagy inkább: nem ebben tér el, mert az ő elmélete megengedi az (1) állítás erősebb megfogalmazását is. A skolasztikus sémán a szót a fogalomra *másfajta* szignifikáció vonatkoztatja, mint a szót a dologra, míg Frege nem tételez ilyen fajlagos különbséget: a reláció mindkét esetben ugyanaz, különbség csak az elő-, illetve utótagokban van. Nem ugyanannak a genusnak két különböző specieséről, hanem ugyanannak a relációnak két részrelációjáról van szó. Ott a relációk genera az azonos, itt a reláció maga.

Ez a megjegyzés átvezet Máté Andrásnak egy másik nehezen érthető megállapítására:

Arisztotelész is, a középkor nagy logikusai is tranzitív relációként gondolták el a szignifikációt, tehát a szó-dolog reláció, amely a konvencionális és a természetes szignifikáció összetételéből adódik, szintén szignifikáció kell hogy legyen. (MÁTÉ 2005, 29.)

Nem egészen világos, hogy Máté András hogyan tudja összeegyeztetni azt az állítást, hogy a szó-dolog reláció összetett vagy közvetett szignifikáció, azzal, hogy a szignifikáció tranzitív reláció. Nekem úgy tűnik, hogy a két állítás kizárja egymást. Hiszen ha egy **R** reláció tranzitív, az definíció szerint azt jelenti, hogy ha a **R** relációban áll *b*-vel,

és *b* **R** relációban áll *c*-vel, akkor *a* **R** relációban áll *c*-vel is, bármi legyen *a*, *b* és *c*. Esetükre alkalmazva: legyen *a* egy szó, *b* egy fogalom, *c* egy dolog, **R** pedig az egyszerű vagy közvetlen szignifikáció, és legyen **R** tranzitív. Akkor a definícióból az következik, hogy a szó és dolog között is az **R** reláció, vagyis az egyszerű vagy közvetlen szignifikáció áll fenn. A skolasztikus sémán viszont azt látjuk, hogy a szó-dolog szignifikáció összetett vagy közvetett, és azt olvassuk, hogy ez az elméletnek olyan típusalkotó vonása, mely elhatárolja a denotációs szemantikáktól. Ha kitartunk emellett, akkor a szignifikációt nem tekinthetjük tranzitív relációnak. Ha meg annak tekintjük, akkor nem mondhatjuk, hogy a szó közvetve szignifikálja a dolgot, és így a peripatetikus felfogás átsorolódik a denotációs szemantikák közé.

Úgy látom, a nehézség abból adódik, hogy Máté András nem tesz világos különbséget a relációk és a relációk tulajdonságai között. Arra hivatkozik, hogy a sémán feltüntetett mindhárom reláció egyaránt szignifikáció, és ennyiben „egyező természetűek”. Ha azonban ezt mondjuk, akkor a ‘szignifikáció’ szóval a három különböző relációnak egy közös tulajdonságát nevezzük meg, márpedig egy tulajdonságot tranzitívnek minősíteni elég kockázatos vállalkozásnak tűnik.⁹ Hagyjuk tehát a tranzitivitást, és inkább azt vegyük észre, hogy a Frege-háromszög oldalaival megjelenített relációknak is van egy közös tulajdonságuk: mindegyikük sok az egyhez hozzárendelés. Érdemes megjegyezni, hogy ez a szóban forgó relációk logikai tulajdonsága, és ha a szó-értelem és az értelem-jelöllet viszony egyaránt ilyen természetű, akkor e tulajdonság definíciójából valóban kényszerítő erővel következik, hogy a kettejükből (ebben a sorrendben) összetett viszony is ilyen természetű. Ezzel szemben az, hogy egy **R** reláció szignifikáció-e vagy sem, **R**-nek nem logikai tulajdonsága, és Máté András nem utal semmi olyan kritériumra, amelynek alapján a kérdést eldönthetnénk. Ennek híján pedig egyáltalán nem látni, hogy ha két, **R** és **S** reláció egyaránt szignifikáció, akkor ebből miért következne az, hogy az **R**-ből és **S**-ből összetett **T** reláció szintű szignifikáció.

10. Egy korábbi írásában Máté András kicsivel több támpontot ad a szignifikációs viszony tranzitivitása ügyében. Egyik lábjegyzetében hivatkozik az arisztotelészi *Herméneutikára*, arra a helyre, ahol „az írott és beszélt nyelv viszonyát írja le ez a reláció” (MÁTÉ 2003, 32, 17. l.). Ha a hivatkozott helyet felkeressük, ezt olvassuk: „amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei, amiket pedig leírunk, a beszédben elhangzottak jelei” (16a3–4), s utána az áll, hogy mindkétfajta jel a „lelki tartalmak [...] közvetlen jelei” (16a6–7; ARISTOTELÉS 1979, 73). Az Arisztotelész által leírt relációt a leírtak alapján valóban teljes joggal tranzitívnek minősíthetjük. Ezért a minősítésért a tranzitivitás logikai definíciója áll jól, de ami magát a leírást illeti, azt a tapasztalat hitelesíti – én legalábbis nem látok, és Arisztotelész sem ad meg olyan a priori okot, minek folytán ennek így kell lennie. Ez a tapasztalat és a leírás is világosan a konvencionális szignifikációra vonatkozik: a jelek jeleiről Arisztotelész azt mondja, hogy a „lelki tartalmak közvetlen jelei”, azt nem, hogy a dolgok közvetlen jelei volnának. Azokra ugyanúgy, mint eddig, közvetve vonatkoznak, a lelki tartalmak, a mentális képmások közvetítésével. Máté András arra hivatkozik, hogy a skolasztikában a képmás-dolog viszonyt

⁹ Ha különböző relációknak van egy közös tulajdonságuk, akkor ennyiben egyező természetűek. Maga az egyező természetű reláció természetesen tranzitív, de ebből a legkevésbé sem következik, hogy az egyező természetű relációk tranzitívak. Két reláció természete megegyezhet abban is, hogy mindkettő intranszítív. Másfelől: egy **R** reláció részrelációinak persze közös tulajdonságuk az, hogy mindegyikük **R** részrelációja. De az **R** részrelációjának lenni tulajdonság nem ugyanaz, mint maga az **R** reláció vagy annak egyik részrelációja.

is besorolták a szignifikáció genusa alá, de mint fentebb kimutatni igyekeztem, ebből semmiféle tranzitivitás nem következik.

Viszont érdemesnek látszik az itt szereplő relációkat más tulajdonságaik felől is kifagatni. A konvencionális szignifikációt Arisztotelész világosan sok-egy relációként írja le: „mint ahogy nem mindenkinek az írása azonos, úgy a beszéde sem. Viszont a lelki tartalmak, amelyeknek ezek közvetlen jelei, mindenkinél ugyanazok.” A szöveg folytatása azt sugallja, hogy a lelki tartalmak és a dolgok viszonyával is ugyanúgy állunk: „s azok a dolgok, amelyekről e tartalmak képet adnak, szintén ugyanazok” (16a4–8; ARISTOTELÉS 1979, 73).

E megfogalmazásban azonban ott lappang egy kétértelműség, amely mindjárt a felszínre bukkan, ha az idézett meghatározásokat közös főnevekre alkalmazzuk. Fogadjuk el, hogy egy ilyen név – mondjuk az 'ember' – olyan lelki tartalom jele, amely mindenkinél ugyanaz. De vajon ez a lelki tartalom egy dolognak a képmása, vagy soknak? Mivel emberből sok van, és mindegyikük ember, az utóbbi látszik a helyes válasznak. De akkor az 'ember' név nem egyvalamire vonatkozik, és bizonytalanává válik, hogy voltaképpen minek a neve, márpedig Arisztotelész éppen azt akarja, hogy beszédünk határozott és egyértelmű legyen. A dilemmát a *Herméneutika* 7. fejezetét indító nevezetes sorok oldják föl:

[...] a dolgok részben egyetemesek, részben meg egyediek – egyetemesnek azt nevezem, aminek az a természete, hogy többről állítjuk, egyedinek pedig azt, amelyiknek nem ilyen a természete; pl. *ember* egyetemes, *Kallias* pedig egyedi. (17a38–b2; ARISTOTELÉS 1979, 80.)

Vajon a Máté András által rajzolt, fent reprodukált peripatetikus séma szélső terminusaként szereplő „dolog” egyetemes vagy egyedi? Egy vagy sok? Szöveges kommentárja kétely nélkül egyedinek és soknak tünteti föl: „A lelkünkben vannak természetes jelei a dolgoknak – írja –, egy ilyen jel általában több dolognak a neve, mindre egyformán hasonlít, tehát természettől fogva szignifikálja ezeket” (MÁTÉ 2005, 28). Ez a magyarázat nem vesz tudomást az egyetemes dologokról, és kérdés, hogy ennek híján tekinthetjük-e az arisztotelészi-skolasztikus hagyomány találó leírásának. Igaz, egy későbbi szakaszban mégiscsak érinti a problémát, amikor Petrus Hispanus szuppozícióelméletét ismertetve ezt írja:

[...] amit az »állat« szignifikál [a »minden ember állat« mondatban], az az egyes állatok közös természete, mely nemcsak a lélekben van, hanem Aquinói Tamás szerint háromféleképpen létezik: a lélekben, az egyes emberekben, és abszolút módon, mint univerzálé. (MÁTÉ 2005, 29.)

De ha így van, akkor a skolasztikus elméletet bemutató sémával valami eleve hibádzik. Akkor az „univerzálé” nem írható középre, hiszen ott a dolog mentális reprezentációjának kell állnia, márpedig az univerzálé Aquinói szerint nem a lélekben van, hanem abszolút módon létezik, így a dolog, a közvetett szignifikátum rovatába kíváncsozik. Persze, amikor az emberek az „állat” szót említik, még ha állítmányként is, azzal általában nem egy univerzálét akarnak szóba hozni – ilyesmire csak a filozófusok vetemednek –, hanem az egyes állatok közös természetét, amely így szintén a szignifikátum körébe tartozik, ámbár nem az egyedi dolgok közé. A szignifikációs viszony közvetítőjé-

ül marad a közös természet, ahogy a lélekben van – ezt vehetjük fogalomnak, amely azonban ebben a funkciójában, legalábbis Arisztotelésznél vagy Aquinóinál, nem cse-reszabatos az univerzáléval.

A Frege-féle fogalom azonban inkább az egyetemes dolognak vagy az univerzálé-nak felel meg, amennyiben ez is egyetemes, ez sem a lélekben van, és a szignifiká-ció viszonyban ez is a jelöllet helyén áll. A különbség az, hogy nem dolog, és léte nem abszolút. Valami olyan, ami önmagában nem teljes, és csak egy tárggyal kiegészítve alkot teljes egészet.

11. Máté András tanulmánya a fregei szemantikát a skolasztikus szemantikai elméle-tek típusával veti össze, aminek jogosságát és szükségességét a legkevésbé sem vita-tom, amikor megjegyzem, hogy Frege közvetlenül nem ezzel a hagyománnyal szemben fejtette ki az elméletét, melynek tartalmi irányultságát hangsúlyozva korabeli felfogá-sokkal szemben pozicionálta magát. Szemben a formalizmussal, mindenekelőtt a matematikában tapasztalt formalizmussal, amely nem tesz különbséget jel és jelö-let között, amely a számot azonosítja a szám jelével, és a matematika egészét jelek-vel való játékokra redukálja. Ugyanolyan élesen határolta el magát a pszichologizmus-tól: tartalom nem képzettartalmat, hanem logikai tartalmat ért. Mindkét elhatárolódás kezdettől fogva egyértelműen jelen van műveiben, és mindvégig kitart mellettük. Vál-tozás abban következik be, hogy érett logikájában a logikai tartalom *belül* tesz meg egy különbséget.

Ehhez azonban meg kell jegyezni, hogy a tartalmi szempont kiemelése ugyancsak a kezdetektől egy harmadik elhatárolódást is magában foglalt: nevezetesen azt, hogy a tartalom az elsődleges a terjedelemmel szemben. A fogalom tartalmának (*compre-hension* vagy *intension*, németül *Inhalt*) és terjedelmének (*extension*, illetve *Umfang*) megkülönböztetése ismert módon a Port-Royal logikából származik, a XIX. századra a logikatankönyvek törzsanyagának része lett, Németországban Kant tekintélye külön is hitelesítette. Tartalom itt a fogalmat alkotó jegyeket vagy ismérveket kell érteni, ter-jedelmén pedig ama tárgyak osztályát, amelyek megfelelnek ezeknek az ismérvek-nek. Az egymásnak alá-, illetve fölrendelt fogalmak tekintetében érvényes a tartalom és terjedelem fordított viszonyának törvénye: az alárendelt fogalomnak szűkebb a ter-jedelme, de több jegyet tartalmaz.

Mindezek az elhatárolódások valamiképp nyilván összefüggenek, de hogy meg-mondjuk, pontosan miként, ahhoz először is világosan meg kell különböztetni őket. Ez mindenekelőtt a tartalom és a terjedelem viszonyára áll. Amikor hangsúlyozzuk, hogy a *Sinn-Bedeutung* megkülönböztetés a tartalom belül történt, akkor ezzel azt is kimondjuk, hogy mindkettő különbözik a terjedelemtől. Kivált a *Bedeutung* eseté-ben kell ezt leszögezni, amelyet gyakran meggyanúsítanak azzal, hogy – fogalomszók esetén – azonos a fogalomterjedelemmel.

Ebbe a gyanúba keveri Máté András is, amikor ezt írja:

Fregénél a fogalomszó jelölete nem azonos az egyes terjedelmébe eső dolgokkal, hanem olyan függvény, ami ezen dolgok összességét mint absztrakt objektumot hatá-rolja le, avagy karakterizálja. Ettől különbözteti meg Frege a fogalomszó értelmét, amit talán a fogalomba tartozás kritériumaként írhatunk körül. (MÁTÉ 2005, 32.)

Az idézet első mondata a fogalomszó terjedelmébe eső dolgokról beszél, ami nehezen összeegyeztethető Frege szóhasználatával, aki mindig a *fogalom*, és sohasem a fogalomszó terjedelméről beszél. Ez nem véletlen: Frege a fogalomszónak nem tulajdonít terjedelmet, hanem mindenekelőtt értelmet és az értelme által adott jelentményt vagy jelölést. A fogalomszó jelölete pedig egy fogalom, és nem annak terjedelme. Az utóbbihoz Frege logikai rendszerében csak egy további lépéssel jutunk el: egy olyan függvény megadásával, amely a fogalmakhoz (és nem a fogalomszókhöz!) fogalomterjedelmeket (osztályokat) rendel. Az idézetben körülírt függvényben a leginkább erre ismerhetünk rá: olyan függvény ez, amely a fogalom alá eső tárgyak összességét mint absztrakt objektumot határozza le vagy karakterizálja. De hogy ez a függvény volna a fogalom, vagy hogy egyáltalán fogalom volna, arra a fogalom fregei meghatározása értelmében határozott nemet kell mondani. Szerinte ugyanis egy függvény akkor minősül fogalomnak, ha értéke minden argumentumra egy megfelelő igazságérték,¹⁰ és argumentumai (első fokon) tárgyak. Az idézetben körülírt függvényt viszont nehéz másképp érteni, mint hogy argumentumai fogalmak, és értéke minden argumentumra egy megfelelő fogalomterjedelem (osztály), márpedig a fogalomterjedelmek nem igazságértékek.¹¹ Ennek a függvénynek az argumentumai ugyan valóban fogalmak, de maga a függvény a fogalom fregei meghatározásába felvett kritériumok egyikének sem felel meg.

Dolgozata elején Máté András a fogalomról Fregéhez közelebb eső szavakkal szól, de az értelmük szerint itt sem jut közelebb hozzá:

Nála [Fregénél] a fogalomszó a fogalmat jelöli, azaz azt a függvényt, ami a fogalom alá tartozó tárgyakra az Igaz, más tárgyakra a Hamis értéket veszi fel, a fogalomszó értelme pedig az így, extenzionálisan felfogott fogalomtól különbözik. (MÁTÉ 2005, 26.)

Az idézett mondatra árnyat vet a körben forgás gyanúja: ha meg akarjuk magyarázni, hogy mi egy fogalom, a magyarázatban nem hivatkozhatunk fogalom alá eső tárgyakra, hiszen amíg nem tudjuk, mi a fogalom, azt pláne nem tudhatjuk, hogy mi tartozik alá. Frege természetesen nem esik ilyen hibába: az ő magyarázata szerint az a függvény fogalom, amelynek értéke *minden* tárgyra mint argumentumra a két igazságérték egyike. Első lépésben tehát nem tételez semmi különbséget a tárgyak körében, s csak azt köti ki, hogy a függvény mindegyikre értelmezve legyen, s értéke mindegyikre igazságérték legyen. E feltétel teljesülése után már beszélhetünk fogalom alá eső, illetve nem eső tárgyról, de csak ezután: akkor mondjuk, hogy egy tárgy egy fogalom alá esik, ha az adott fogalom az adott tárgyra mint argumentumra az Igaz értékét veszi föl, és nem esik alá, ha a Hamisat.

Az egész voltaképpen nagyon egyszerű és áttekinthető, csak higgyük el, hogy Frege a fogalmakat nem terjedelmük alapján azonosítja, hanem pont fordítva jár el. A fogalomszó értelmét, olvastuk fentebb, „talán a fogalomba tartozás kritériumaként írhat[ujuk] körül”. Talán igen, de inkább nem: a fogalomba vagy fogalom alá tartozás kritériuma Frege szerint mindenekelőtt maga a fogalom, ez pedig a fogalomszónak nem az értelme, hanem a jelentménye. Az értelem és jelentmény megkülönböztetésének pedig itt

¹⁰ Vö. „ein Begriff ist eine Funktion, deren Wert immer ein Wahrheitswert ist” (FREGE 1891a, 133).

¹¹ Frege a *Grundgesetze* rendszerében megengedi, hogy bizonyos jól meghatározott fogalomterjedelmeket igazságértékekkel azonosítsunk, de minden más esetre fenntartja szigorú megkülönböztetésüket.

is ugyanaz az alapja, mint a tárgyak esetében: ezt a kritériumot, vagyis a fogalmat több-féleképpen – más-más jegyekkel és a másféle jegyek közötti másféle viszonylatokkal – lehet megadni, és a fogalomszó értelme az a sajátos mód, ahogyan a fogalom adva van, szemben az illető fogalom megadásának más lehetséges módjaival, amelyeket más-más fogalomszók fejeznek ki.

12. Visszatérek ahhoz a megjegyzésemhez, hogy Frege szerint a fogalomnak és nem a fogalomszónak van terjedelme, a fogalomszó pedig fogalmat jelent vagy jelöl, és nem annak terjedelmét. Hadd tegyem hozzá, hogy viszont teljesen helyénvaló a fogalomszó terjedelméről vagy extenziójáról beszélni, ha Carnap szemantikai elméletében mozunk. Kiindulásában Carnap erősen támaszkodott Fregére, de nem a fregei elmélet interpretációjára törekedett, hanem inkább annak javított kiadására, amelyben valóban elesik számos Frege által nagy gonddal kidolgozott megkülönböztetés. Köztük olyanok, amelyeket fenti polémiámban számon kértem Máté Andrásnál. Nem azért, mintha úgy gondolnám, hogy Carnap vagy mások javításait tekintsük meg nem történtnek, és mindent fogadjunk el úgy, ahogy Frege előadta. De úgy tűnik, és elgondolkodtató, hogy Frege szövegei elevebben jelen vannak az utóbbi évtizedek filozófia diskurzusában, a filozófusok folyamatosan újraolvassák őket, és folyamatosan új impulzusokat merítenek belőlük. Ha nem is részleteikben, de egészükben azt a benyomást keltik, mintha Frege mélyebben ástott volna le a kérdések gyökereihez, mint sok utána következő.

HIVATKOZÁSOK

- ARISTOTELÉS 1979. Herméneutika. In Uő: *Organon*. Ford.: Rónafalvi Ödön – Szabó Miklós. Budapest: Akadémiai, 73–117.
- FARKAS János László 2004. Jelölet és jelentés. Frege németül. In Neumer Katalin – Laki János (szerk.): *Minden filozófia „nyelvkritika” II. Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest: Gondolat, 36–53.
- FARKAS János László 2005. Frege és Russell tárgyelméletéről. *Világosság* 46/12, 17–24.
- FREGE, Gottlob 1891a. Funktion und Begriff. In FREGE 1967, 125–142.
- FREGE, Gottlob 1891b. Frege an Husserl, 24. Mai 1891. In FREGE 1976, 94–97.
- FREGE, Gottlob 1892. Über Sinn und Bedeutung. In FREGE 1967, 143–162.
- FREGE, Gottlob 1892/1895. [Ausführungen über Sinn und Bedeutung]. In FREGE 1969, 128–136.
- FREGE, Gottlob 1967. *Kleine Schriften*. Ignacio Angelelli (szerk.). Hildesheim: G. Olms.
- FREGE, Gottlob 1969. *Nachgelassene Schriften*. Hans Hermes et al. (szerk.). Hamburg: F. Meiner.
- FREGE, Gottlob 1976. *Wissenschaftlicher Briefwechsel*. Gottfried Gabriel et al. (szerk.). Hamburg: F. Meiner.
- FREGE, Gottlob 2000. *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok*. Ford.: Máté András, kommentálta Ruzsa Imre. Budapest: Osiris (1. kiadás: Gondolat, 1980).
- KANT, Immanuel 1787/1995. *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. h. n., Ictus.
- MÁTÉ András 1997. A logika története. In Ruzsa Imre – Máté András: *Bevezetés a modern logikába*. Budapest: Osiris, 3. rész.
- MÁTÉ András 2003. A jelentéselméletek típusairól. In Farkas Katalin – Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 27–35.
- MÁTÉ András 2005. „Kétfényező” szemantikák: Ockham, Mill (?), Russell. *Világosság* 46/12, 25–34.
- RUZZA Imre 2006. A jelentés értelme. *Világosság* 47/2, 113–114.